

* محمد حشام

** پروفیسر ڈاکٹر عاصمہ قادری

پروفیسر شوکت مغل بطور سفر نامہ نگار

(Prof. Shaukat Mughal as a Travelogue Writer)

Abstract:

Prof. Shaukat Mughal is a renowned researcher and writer. He is famous for his specific diction, style and narration. His thematic approach is vibrant from his two travelogues “Delhi Dhai Koh” and “Multan Kinu Patialey Tain”. In these travelogues he discusses about similarities found in Eastern and Western Punjab; such as civilization, culture, traditions, language, and socio-cultural scenario. He has also described historical perspective of Punjabi language, effects of colonialism, imperialism in Punjab and plight of today’s Punjab. In this article, linguistic and social characteristics of the travelogues of Prof. Shaukat Mughal have been discussed at length.

Keywords:

Prof. Shaukat Mughal, Travelogue, Delhi Dhai Koh, Multan Kinu Patialey Tain, Punjabi language, Punjabi Prose, Eastern Punjab, Western Punjab.

سفر نامہ ادب دی اک اجیہی صنف اے جیہدے بارے ادب دی کھوج پرکھ، اوکڑاں داسا ہمنہ کرنا یاں اپنے من نوں پرچارن لئی کسے علاقے، تھاں یاں ملک دی سیر کیتی جاندی اے۔ اک تھان توں دوجی تھاں جانا سفر اے۔ انسان تے سفر دا گوڑھا سا نگا اے۔ جے آکھیا جاوے کہ سفر انسان دی بنیادی لوڑاں تے غلط نہیں ہووے گا۔ انسان تعلیم لئی، رشتے داراں نوں ملن لئی، کماون لئی اڈاڈا تھاواں داسفر کردا اے۔ سفر وچ انسان اپنے آل دوال دے

لوکاں تے ماحول توں زیادہ سکھدا اے۔

آدم تے حوادے دنیا تے آؤن دے نال ای سفر دا مڈھ بجھ گیا۔ فیر بندے نے اپنیاں لوٹاں نوں پورا کرن تے اپنے اندر دی بھال لئی دھرتی دے سفر کیتے تاں جے اوہ نہ صرف اپنے آپ نوں جان سکے سگوں ایس دنیا نوں تسخیر کر سکے۔ سبھ توں پہلاں بندے نے مذہب دی بنیاد اُتے جیہڑے سفر کیتے اوہناں دی داستان لوکاں تیک اپڑان لئی سفر نامے لکھے۔ مذہبی کتاباں دے مطالعے توں پتہ لگدا اے پئی کئی انبیاء نے لوکاں نوں تبلیغ کرن لئی سفر کیتے۔ قرآن پاک وچ وی کئی تھاواں تے سفر کرن دی تلقین کیتی گئی اے۔ اک تھاں تے آؤندا اے:

”پاک اے اوہ ذات جیہڑی اپنے بندے نوں راتوں رات مسجد حرام توں مسجد اقصیٰ تک لے گئی جیہدا آل دوال برکتاں نال بھریا ہویا اے۔ تے ایس واسطے لے گئی اوہنوں اپنیاں کجھ نشانیاں دکھائے۔“ (1)

آپ نے دین دی تبلیغ لئی پورے عرب دا سفر کیتا۔ ایس توں اڈ اللہ نے جنے وی نبی، پیغمبر تے رسول بھیجے، اوہناں ساریاں نے سوہنے رب دے پیغام نوں عام لوکاں تک اپڑان لئی سفر کیتے تے تکلیفاں وی برداشت کیتیاں۔ لکھاری سفر نامے وچ سفر دے حالات نوں دلچسپی بھرے انداز نال بیان کردا اے تے اخیر تے اپنے مشاہدے، اپنی کیفیتاں، تے اپنی دلی کیفیت تے واپسی بارے گل کردا اے۔ سفر نامہ لکھن دی مڈھلی وجہ کسے تھاں دے رسم و رواج، اوہدی تہذیب تے ثقافت وغیرہ نیں۔

ایس حقیقت دا اعتراف کرنا وی ضروری اے جنے سفر مسلمان سیاحواں نے کیتے اوہنے خورے کسے ہو رنے نہ کیتے ہون۔ مسلمان سیاحواں وچ سلیمان تاجر المسعودی، البیرونی، ابن بطوطہ، ابن حوقل وغیرہ پورے جگ وچ اپنا نام تے سیہان رکھدے نیں۔

سفر دی ریت بہت پرانی اے۔ تاریخ وچ ساناں کئی نامور سیاح لکھدے نیں۔ جیہناں وچ کرسٹوفر کولمبس، ابن بطوطہ، لیوس کلارک، ارنسٹ ہیمنگ وے، مارکوپولوتے نیل آر مسٹر انگ جیسے ناں شامل نیں۔ انسان دے دنیا وچ آؤن نال اے اوہدا سفر شروع ہو جاندا اے جیہڑا موت تیک جاری رہندا اے۔

جدید حوالیاں نال سفر نامہ دی عمر بہت گھٹ اے۔ کیوں جے ایہہ اک مہنگی صنف اے۔ ایہدے لئی کسے تھاں، علاقے یاں ملک دی سیر کرنا دولت تے ویلا ہونا چاہیدا اے۔ فیر بندے دا صحت مند ہونا وی ضروری اے۔ تاں جے اوہ اپنے پیراں تے ٹر کے ہر منظر دی باریکی ویکھ سکے۔ فیر سفر کرن والا بندہ اپنے مزاج، مقصد نوں گھہ رکھ کے اپنے لئی رستہ چن دا اے۔ ایہہ رستیاں، مزاجاں تے مقصد داں دا اختلاف اے جیہڑا ایس صنف نوں باقیاں توں دکھ

کردا اے تے رنگارنگی پیدا کردا اے تے ایسے توں پڑھنہار وچ وی دلچسپی پیدا ہوندی اے۔

سفر نامے نوں دلچسپ بناون لئی کئی طریقے ورتے جاندے نیں۔ کدھرے مزاح یاں فکر انگیز صورت حال نال قاری دا تاثر کردا جاند اے۔ کدھرے افسانوی انداز اختیار کر کے تخیل تے رومان دے ذریعے دلچسپی پیدا کیتی جاندی اے۔ ایس توں اڈھیرت وی سفر نامے دا اہم جزو اے۔

سفر عربی زبان دا لفظ اے۔ جس دے لغوی معنی مسافرت، شہر توں باہر جانا، روانگی، کوچ کرنا، سنگیا، یا تراء، مسافری، جانا، پرگت ہونا، پینڈا، مسافری، اک تھان توں دوجی تھان جانا۔

جد کہ نامہ فارسی زبان دا لفظ اے۔ جس دے معنی خط، مکتوب، چٹھی، نوشتہ، صحیفہ، کتاب، رسالہ، دفتر، رجسٹر نام لکھی ہوئی رقم، قرضہ (8)

ایس طرح اسیں کہہ سکنے آں کہ سفر نامے کسے مسافر دی یا تراء بارے لکھیا پتر اے۔ جس نوں یا تراء ساہت داناں وی دتا جاند اے۔ یا تراء دے معنی سفر زیارت، مذہبی سفر آمدورفت، ذریعہ معاش، میل جول، ذریعہ، طریقہ، وسیلہ رسم، رواج (2)

سیاحت نامہ، سفر کی کیفیت، روزنامچہ، سفر حالات و سرگزشت سفر (3)

سفر کار و زنا مچہ، سفر کے حالات پر مشتمل کتاب (4)

سفر جاں یا تراء احوال دسن والی پیشک (5)

انگریزی وچ سفر نامے لئی Travelogue دا لفظ ورتیا جاند اے، ہن ایہدے کجھ معنی ویکھو۔

A lecture or talk on travel, often illustrated pictorially (6)

Travel literature, a work of literature describing a journey (7)

ایہناں سبھ حوالیاں نال ویکھا جائے تاں سفر نامے دے معنی ”سفر دار و زنا مچہ“ سفر دا حال بیان کرن والی کتاب، کسے لکھاری ولوں سفر توں بعد لکھے سفر دے تجربے، احساس مشاہدے تے تاثر تے سفر دی کیفیت بن دے نیں۔

اک ویلا سی جدوں تاریخ تے سفر نامہ کو گھر وچ رہندے سن۔ فیر جیویں جیویں علم دی روشنی و دھدی گئی سفر نامہ تاریخ نالوں اپنا کھیرا کر دا گیا۔ پر حالے وی جتاں چر تک سیاح دی اکھ، مورخ دی سوچ تے ادیب دا قلم تے

رل کے اک سا نچھا منظر نہ لبھن اک چنگا سفر نامہ تخلیق نہیں ہو سکدا۔ ڈاکٹر ظہور احمد اعوان نے موضوع تے مواد دے حوالے نال سفر نامیاں دی ونڈ کیتی اے۔ موضوع دے حوالے نال اوہناں سفر نامیاں نوں تن حصیاں وچ ونڈیا اے۔

- i. مذہبی سفر نامے
 - ii. یورپ تے امریکہ دے سفر نامے
 - iii. اندرون ملک دے سفر نامے
- مواد دے حوالے نال اوہناں سفر نامیاں نوں اٹھ حصیاں وچ ونڈیا اے۔

- i. سفری سفر نامے
- ii. رہائشی سفر نامے
- iii. خیالی سفر نامے / افسانوی سفر نامے
- iv. بلاؤ سفر نامے
- v. مکاہیہ، مزاحیہ سفر نامے
- vi. حقیقی سفر نامے
- vii. میکاکی سفر نامے
- viii. علمی سفر نامے

پنجابی ادب وچ سفر نامے دے مڈھلے نقش بابا فرید دے شلوکاں وچ نظر آؤندے نیں۔ اوہناں کوئی باقاعدہ سفر نامہ تے نہیں لکھیا۔ پر آپ دے شلوکاں وچ سفر کرن دی دس ضروری پیندی اے۔ ایس توں اڈساڈے سارے صوفی بزرگ وی اپنے شعراں راہیں اپنے سفر دی دس پاندے نظر آؤندے نیں۔ سو جھواناں مطابق پنجابی دا پہلا قاعدہ سفر نامہ بابا گورونانک دا ”حاضر نامہ“ بند اے۔ جیہڑا مثنوی دی صورت وچ لکھیا گیا۔ ایہدے وچ بابے نانک ہوراں دے عرب دے سفر دے حالات شامل نیں۔ ایس توں اڈ، معراج نامہ، جنگ نامہ وغیرہ وی سفر نامہ ای بندے نیں۔ پاکستان بنن توں بعد پنجابی دا پہلا سفر نامہ اعجاز الحق ہوراں دا ”یورپ توں چیونگم دے نال“ 1975ء وچ چھپیا۔ سرائیکی لہجے دا پہلا باقاعدہ سفر نامہ ”محمد اسماعیل ہدانی ہوراں دا“ پیت دے پندھ، اے جیہڑا 1980ء وچ

چھپیا۔ ایس دا دیاچہ ”اسلم رسولپوری“ ہوراں نے لکھیا۔

پروفیسر شوکت مغل پنجابی زبان دے منے پر منے محقق، نقاد، ماہر لسانیات، سفر نامہ نگار تے سودھکار میں۔ آپ 4 جون 1947ء نوں ملتان وچ محمد حسین بخش دے گھر پیدا ہوئے۔ آپ دا اصل ناں شوکت حسین سی جد کہ ادبی دنیا وچ شوکت مغل دے ناں نال مشہور ہوئے۔ مڈھلی تعلیم ملتان توں ای حاصل کیتی 1958ء وچ اک پرائیویٹ سکول وچ ٹیچر دی نوکری کیتی۔ نوکری دے نال نال پرائیویٹ ایم۔ اے اردو تے بی۔ ایڈ دے امتحان پاس کیتے۔ 1970ء وچ آپ ملتان دے اک سرکاری سکول دے ہیڈ ماسٹر مقرر ہو گئے۔ 1972ء وچ ”پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ“ وچ سب ایڈیٹر مقرر ہوئے۔ 1975ء وچ گورنمنٹ کالج سول لائن ملتان وچ لیکچرار بھرتی ہوئے۔ 1990ء وچ اسسٹنٹ پروفیسر تے 2002ء وچ ایسوسی ایٹ پروفیسر دے عہدے تے ترقی ملی۔ 2002ء وچ ہی یونیورسٹی آف ایجوکیشن ملتان وچ آگئے۔ 2007ء وچ 39 ورہے علم و ادب دی خدمت کر کے ریٹائرڈ ہوئے۔ ایس مگروں وی آپ مختلف کالجوں وچ علم دی روشنی کھلا دے رہے۔ اخیر 74 ورہے دی عمر تے 3 جون 2020ء، 10 اسوج، 2077 مکر می بدھ دے دیہاڑے ایس دارفانی توں دار حقیقی ول کوچ کر گئے۔

دلی ڈھائی کوہ

شوکت مغل دی کتاب ”دلی ڈھائی کوہ“ سفر نامہ اے جیہڑا اگست 2010ء وچ جھوک پبلشرز ملتان ولوں چھپیا۔ ایس سفر نامے وچ اوہناں نے اپنے گھر توں بھارت وچ ہون والیاں ادبی بیٹھکاں، ہندوستان دی ریتل بہتل تے ادبی مباحثیاں نوں موضوع بنا کے چس بھریاں گلاں نوں قلم بند کیتا۔ اوہ لکھدے میں:

دلی وچ پاکستان دی بھونیں توں ہندوستان، خاص کر دلی و نجن آلیاں، ہندو آں اپنے بھراواں دی فلاح کیتے کئی بھون، تاڑے سنگتاں تے ساتھیہ ادارے بنائے ہوئے۔ جنہاں وچ بہاولپوری بھون توں علاوہ میانوالی بھون، سندھ بھون، لیہ، میانوالی، ملتان تاڈا ایہوں مشہور ہن ول بہاولپور آلیاں دے وی کئی سنگتاں ہن جہڑیاں اپنی برادری دی بہتری واسطے کم کر کریندیاں پینن۔ (8)

کتاب کا دیاچہ ”کیا کھجے دے سر نوں ہبڑ پروفیسر شوکت مغل ہوراں نے آپ لکھیا اے۔ جد کہ فلیپ روزنامہ جھوک ملتان دے ایڈیٹر ان چیف ظہور دھر بیچہ ہوراں نے لکھیا اے۔

آپ دے وند وچ شامل لوکاں دا تعلق وکھو وکھ علاقیاں نال سی پر او تھے سارے اک پاکستانی دی حیثیت نال گئے سن۔ سارا وند بھارت جان توں پہلاں ٹی ڈی سی پی (TDCP) دے دفتر اپڑے تے او تھوں اگے دوستی بس وچ بہہ گئے۔ بس وچ وند دے لوکاں سمیت 42 سواریاں موجود سن۔ وند وچ کل 10 بندے موجود سن جیہناں دے

ناں بیٹھاں دتے گئے نین:-

ملتان توں ظہور احمد دھریجہ، شوکت مغل، عابد سیال

خان پور توں جمشید دھریجہ

روہی توں موہن بھگت

کراچی توں طاہر دھریجہ، بیگم طاہر دھریجہ، راشد مصطفیٰ خان

لاہور توں فرید پیرزادہ

اسلام آباد توں مجاہد بھٹی

کسے ملک وچ سفر کرنا ہووے تاں او تھوں دی رہتل، موسم، لباس تے ویلے نوں سمجھنا بہت ضروری اے۔ تاں جے دو جے ملک داسیاح کسے ملک دی لوکائی تے موسم نال ایڈجسٹ ہو کے مختلف بیماریاں توں بچ سکے۔ ایس توں اڈ ہر ملک وچ کرنسی دا نظام وکھرا اے کتے ڈالر تے کتے پاونڈ تے کتے روپیہ جلد اے۔ پیسے تے شیواں دی مکمل جانکاری اڈ ضروری اے۔ شوکت مغل نے کچھ شیواں دی قیمت درج کیتی اے:

ہندوستان وچ اسماں جتھاں خریداری کر دے ہاسے۔ سو روپیہ دے بدلے چھین روپیاں دا خیال رکھدے ہاسے۔ ہر شے دائل ذہن وچ ڈبل کر گھندے ہاسے۔ اکثر ہندوستانی مال مہنگا نظر داہا۔ مثلاً او تھان کھنڈ چالی روپے کلو، پٹرول چونیتس روپے لیٹر۔ کیلے پینتیس روپے درجن، پرنج جیڈی روٹی پنچ توں چھ روپے دی، منزل واٹر دس روپے، چھوٹا گوشت ہاف پلیٹ پچن روپے، دال چنہاف پلیٹ پچیس روپے سیون اپ تیرہ روپے دی ہئی۔⁽⁹⁾

حکومت ولوں کسے بھیڑے ویلے توں بچن لئی بس تے یاتریاں دی سکیورٹی دا بندوبست کیتا گیا۔ بھارت اڈ کے آپ دے اندر دا لکھاری تے سیاح جاگ اٹھیا۔ آپ جس شہر گئے اوس نوں تاریخی حوالے دے نال اجو کے سے وچ ترقی نال ویکھدے رہے۔ ایس توں اڈ اوس شہر دی منظر نگاری کمال دی کیتی۔ جس ویلے دلی وچ سویر دا چانن ویکھیا تاں او ہدے بارے لکھدے نین:-

دلی وچ پکھیاں دی اوازاں سن کے روح خُش تھیا جو اٹھا ڈیڑھ کروڑی آبادی دے باوجود قدرتی ماحول موجود ہے جیہدے وچ پکھیاں پکھیرو، موجاں مریندے وڈے ہن۔ ساڈے کن کراچی وی ایہو جہی آبادی دا جتھاں لوکاں کاں، لالی، چڑیاں وغیرہ گم تھی گئیں۔ پیسے پرست لوکاں ایہ پکھی بھن ردھ کے لوکاں کوں کھوا چھوڑن۔ ماس خور مسلمان، ماس دا عاشق ہے بھویں اوہ پکھی داماس

ہوے، زناور دا ہووے یاں بندے دا ہووے جیکر ایہ ماس زنانہ ہووے تاں
مسلمان تاں اڈاڈیک گوری ککڑوانگ پوندے۔⁽¹⁰⁾

20 اگست نوں انڈیا پڑے تے 29 اگست نوں ڈاکٹر امبدکر، انیل کمار نے رخصت کیتا تے آپ اک چنگیاں
یاداں اکٹھیاں کر کے پاکستان پرتے۔

کتاب دی سبھ توں ودھیا گل ایہہ وے کہ ایہدے وچ بھارت جا دن والے پاکستانی وفد دیاں
یادگار تصویراں نیں جو شاعراں، ادیبیاں تے کھوجکاراں نال بنائیاں گئیاں سن۔

ملتان کنوں پٹیلے تئیں

ایہہ شوکت مغل دا دو جاسفر نامہ اے کتاب دا دیباچہ پروفیسر شوکت مغل ہوراں آپ ”تے دریادی
ڈوجھی چھولی دے سرنا نوں ہیٹھ لکھیا اے۔ جد کہ فلیپ عاشق بزدار ہوراں لکھیا اے۔

ملتان کنوں پٹیلے تئیں سفر نامہ 2004ء وچ ورلڈ پنجابی کانفرنس (بھارت) داسی۔ پہلی کتاب وچ ورلڈ
پنجابی کانفرنس دے ہیٹھ ہون والے پنجابی مشاعرے وچ شرکت بارے گل بات کیتی۔ ڈوجی کتاب وچ ایس سفر ہر اوس
علاقے دی تاریخ جتھوں جتھوں آپ دے وفد دا گزر ہو یا۔ ایہہ وفد ظہور احمد دھریچہ دی سربراہی وچ گیا سی۔ ایہہ
وفد 30 نومبر 2004ء توں 5 دسمبر 2004ء بھارت رہیا۔ شوکت مغل نے کتاب وچ 75 شہ سرخیاں شامل کیتیاں
نیں۔

شوکت مغل نے دو سفر نامے لکھے نیں۔ جو بقول اوہناں دے دونوں انڈیا دے سفر نامے نیں۔ سفر نامے
وچ اوہناں ہر تھاں دا ذکر تفصیل نال کیتا اے۔ کتاب دے تعارف وچ لکھدے نیں:

ایں پندھ وہانی وچ میں ہر اوں علاقے دی تاریخ کوں نال سلھارے جتھوں
جتھوں اسان لنگھے ہاسے۔ دلی ڈھائی کوہ وچ ایں کچھ کن گھٹ توجہ کیتی گئی ہئی
حالانکہ رستہ پہلے وی ایہو ہاتے ڈوجھی واری وی۔⁽¹¹⁾

جس ویلے کوئی سیاح سفر نامہ لکھدا اے تاں اوس تھاں دے مذہب، تہذیب، تمدن، ثقافت، محل وقوع
تے اوتھوں دی لوکائی بارے ضرور لکھدا اے۔:

اپنی ثقافت تے ثقافتی قوماں دی سنجانتے وکھرپ دا حوالہ عالمی سطح اُتے رکھدے۔

تہیوں ہندوستان کوں سمجھن کیتے اوندے شہراں دی تاریخ تے اوندیاں توماں
دی ثقافت دا مطالعہ ضروری ہے۔ (12)

ہندوستان داسفر کرناہر پاکستانی دی خواہش اے۔ ایسے طرح پاکستان وچ گھمنا، پھر ناتے سیر کرنا، نویاں
نویاں تھواواں نوں ویکھناہر ہندوستانی دا خواب اے کیونکہ ونڈ ویلے ادھے ادھر ٹر آئے ادھے ادھر ٹر گئے۔ سے
لنگھن دے نال نال اپنے ڈکیاں کولوں قصے کہانیاں سندے رہے تے اپنا چھڈیا دیس ویکھن دا خواب بُندے
رہے۔ ایسے خاب نوں پورا کرن وچ خوش قسمت لوگ کامیاب ہو جاندے نیں ورنہ ماٹے بندے دے لئی تے
کاغذی کاروائی پوری کرنا ای ڈاڈھا اوکھا کم اے۔ شوکت مغل لکھدے نیں:

ہندوستان اوہ ملخ ہے جیندی سیل کرن ہر پاکستانی دی پرانی سک ہے۔ ایہہ ملخ
قدیم تہذیب د امرکز ہی نہیں پاک و ہند دی تاریخ دے کئی گجھے راز وی اپنے اندر
رکھدے۔ (13)

ہندوستانی پنجاب تے اوند احال وچ مشرقی پنجاب دے ثقافتی، سماجی، معاشی حالات توں اڈا ایس گل دی دس
پائی گئی اے کہ بھارت وچ جدوں 1950ء وچ آئین لاگو کیتا گیا تے ایس دھرتی نوں پنجاب داناں دتا گیا۔ 1951ء دی
پہلی مردم شماری دے مطابق ہندوواں دی گنتی 71% نکلی تے اوہناں ہندی نوں اپنی ماں بولی لکھن تے زور دتا۔
سکھاں اپنی ماں بولی ”پنجابی“ نوں سبجان داواون داخیال کر کے سکھ سٹیٹ سکھ قومیت تے پنجابیت دا تصور اُبھریا۔
1952ء وچ ہندوستان دی حکومت نے زبان دی بنیاد تے صوبے بناون لئی کمیشن بنایا تے 1956ء وچ ضم کر دتا گیا۔
1966ء وچ کانگریس دی ورکنگ کمیٹی نے اک قرارداد پاس کیتی کہ پنجابی بولن والے علاقے پنجابی صوبہ بنایا جاوے۔
ایہدے مگروں یکم نومبر 1966ء پنجاب نوں پنجابی بولن والیاں دا صوبہ بنایا۔

سرہند / فتح گڑھ صاحب دی تاریخ وچ اوتھے وسن والے قبیلے، وجہ ناں تے اک ہوٹل دا ذکر اے جتھے رہ
کے اوہناں ”سرہند“ دی تاریخ نوں پڑھیا تے اوہدی تاریخ نوں بڑی تفصیل نال لکھیا اے تاکہ اس بارے کسے نوں
کمی نہ لگے۔

کتاب دی اصل خوبی ایہدے وچ بھارت دے شہراں دے تاریخ اے۔ تاں جے پاکستانی لوک بھارتی
پنجاب توں جانو ہو سکوں۔ کتاب پڑھدے ہویاں انج لگد اے کہ اسیں آپ اوہناں نال سفر کر رہے آں۔ اوہناں دی
منظر نگاری انج جاہدی اے کہ اوتھے دے پنجاب تے ساڈے پنجاب وچ صرف بارڈر دا فرق اے۔ اوتھے دی ثقافت،

References:

- * PhD Scholar, Institute of Punjabi & Cultural Studies, University of the Punjab, Lahore.
- ** Professor, Institute of Punjabi & Cultural Studies, University of the Punjab, Lahore.
- 1. Al-qur'ān, Sūrah Banī Isrāīl, Sūrah 17, Ayat 1.
- 2. Maulvi Nūr-ul-Hasan, Nūr-ul-Lughāt, 344.
- 3. Aḥmad Dahlvi, Syed (Compiler) Farhang-e-Aṣifiyah, Vol-III, 545.
- 4. Waris Sarhindī, Ilmī Lughāt Mutvassit.
- 5. Kartār Singh, Mānīk Panjābī Kosh, Vol-I, 236.
- 6. William Litter & Others, The Shorter Oxford English Dictionary, Vol-XI, (Clarendon Press, Oxford 1973), 2352.
- 7. <http://en.wikipedia.org/wiki/travelouge>
- 8. Shaukat Muḡhal, Dillī Dhāī Koh (Pandh Vahānī), (Multān: Jhok Publishers), 12.
- 9. Ibid, 23.
- 10. Ibid, 29.
- 11. Shaukat Muḡhal, Multān Kanūn Paṭiyāle Taīn (Multān: Jhok Publishers, 2014), 11.
- 12. Ibid, 11.
- 13. Ibid, 13.

